

Durk Hak en Ton Kee

Als weinig anderen voor hem en na hem heeft Max Weber (1864–1920) studie gemaakt van de ontwikkeling van de westerse beschaving. Zijn cultuursociologisch en cultuurhistorisch onderzoek, neergelegd in de driedelige *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* ¹, vormt er een groot getuigenis van. Vooral in deze werken heeft hij zich uitgesproken over het westerse arbeidsethos en zijn maatschappelijke wortels, o.a. in de *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* en *Die protestantische Sekten und der Geist des Kapitalismus*.² Webers analyses zijn ons inziens, ondanks de kritiek die er op mogelijk is, nog steeds onovertroffen. Een ieder die zich met het arbeidsethos en de verandering ervan bezighoudt, kan er dan ook niet aan voorbijgaan.

Het was een goed idee van de leden van de redactie van *Groniek* om in het themanummer *Arbeidsethos* ³ plaats in te ruimen voor Max Webers ideeëngoed. Minder gelukkig zijn we echter met de inhoud van het artikel 'Max Weber en de arbeidsmoraal' van de hand van F.L. van Holthoon.⁴ Het stuk is een slordige weergave van Webers betoog in de 'Protestantische Ethik', het centrale begrip 'rationalisering' komt niet uit de verf en vooral slaagt Van Holthoon er niet in de mogelijke vruchtbaarheid van Webers benadering voor de actuele problematiek van het arbeidsethos duidelijk te maken.

Protestantse ethiek is niet hetzelfde als calvinisme

Al in de eerste zinnen van zijn artikel gaat Van Holthoon onzorgvuldig te werk door te stellen dat de Weber—these betrekking heeft op de samenhang tussen calvinisme en arbeidsmoraal. Het gaat echter om de *protestantse ethiek*, dat wil zeggen, niet alleen het calvinisme is in het geding, maar ook andere protestantse stromingen zoals het piëtisme, het methodisme en de verschillende doperse bewegingen; en het gaat niet om de dogmatiek, de specifieke geloofsvoorstellingen, maar om de ethiek, dat is de handelingsleer.

Door deze inperking maakt Van Holthoon de fout — net als vele anderen — de *innerweltliche Askese* volledig te koppelen aan de predestinatieleer van het calvinisme. Weber doet dat heel expliciet niet. De doperse bewegingen, baptisten, mennonieten, quakers en andere, zijn volgens hem zelfstandige dragers van de protestantse ascese⁵ en zij verwerpen de predestinatieleer.⁶ Met andere woorden: het is niet bepaald alleen de predestinatieleer die leidt tot de ascetische houding. De kern van de zaak wordt door Weber heel scherp geformuleerd:

'Entscheidend aber für unsere Betrachtung war immer wieder, um es zu rekapitulieren, die bei allen Denominationen wiederkehrende Auffassung des religiösen 'Gnadenstandes' eben als eines Standes (status), welcher den Menschen von der Verworfenheit des Kreatürlichen, von der 'Welt', abscheidet, dessen Besitz aber – wie immer er nach der Dogmatik der betreffenden Denomination erlangt wurde – nicht durch irgendwelche magisch-sakramentalen Mittel oder durch Entlastung in der Beichte oder durch einzelne fromme Leistungen garantiert werden konnte, sondern nur durch die Bewährung in einem spezifisch gearteten von dem Lebensstil des 'natürlichen' Menschen unzweideutig verschiedenen Wandel. Daraus folgte für den einzelnen der Antrieb zur methodischen Kontrolle seines Gnadenstandes in der Lebensführung und damit zu deren asketischer Durchdringung. Dieser asketische Lebensstil aber bedeutete eben, wie wir sahen, eine an Gottes Willen orientierte rationale Gestaltung des ganzen Daseins. Und diese Askese war nicht mehr ein opus supererogationis, sondern eine Leistung, die jedem zugemutet wurde, der seiner Seligkeit gewiss sein wollte. Jenes religiös geforderte, vom 'natürlichen' Leben verschiedene Sonderleben der Heiligen spielte sich – das ist das Entscheidende – nicht mehr ausserhalb der Welt und ihrer Ordnungen ab. Diese Rationalisierung der Lebensführung innerhalb der Welt im Hinblick auf das Jenseits war die Wirkung der Berufskonzeption des asketischen Protestantismus.' ⁷

Uit dit citaat zal duidelijk zijn dat het Weber niet ging om de dogmatiek van de protestantse groepen. Calvinisten en dopersen gingen uit van verschillende dogma's, maar stonden in de geloofspraktijk voor hetzelfde probleem: hoe weet ik dat ik het heil deelachtig word? Tijdens de reformatie waren de traditionele heilsmiddelen als bijv. biecht, aflaat, goede werken als 'vervloekte afgoderij' aan de kant gezet. Het verlossingsprobleem werd geïndividualiseerd.

De protestanten vonden de oplossing van het voor hen brandende probleem in wat Weber noemt de '*Bewährung*', de bevestiging van het heil door een specifieke levenswandel. Deze levenswandel kon het heil niet afdwingen -dat zou een vorm van magie zijn, en dus strijdig met de geloofsopvattingen- maar vormde voor de gelovige zelf en de omgeving wel het *bewijs* van de bekering. Het ascetisch karakter van deze levenswandel diende ter onderscheiding van de 'heiligen' en de verlorenen, die zich overgaven aan de genoegens van het wereldse leven. Dat de ascese werd voltrokken in de wereld van het beroep vloeide eveneens voort uit de afschaffing van de 'sacramenteel-magische' heilsmiddelen. Priester noch monnik kon bijdragen aan het zieleheil der gelovigen. Deze moest zelf blijk geven van zijn genadestand.

Hoe ligt nu de verbinding met het arbeidsethos en met het moderne kapitalisme? De '*innerweltliche Askese*' leidt tot systematisch en duurzaam werken in de wereld van het beroep zonder dat men zich overgeeft aan de geneugten van de opbrengsten daarvan. Deze op religieuze grondslag gebaseerde levenswijze vertoont een innerlijke verwantschap met wat Weber de 'geest van het kapitalisme' noemt. Hieronder verstaat hij een gedragswijze waarbij het verwerven van geld en steeds meer geld voorop staat, zonder dat er op enigerlei wijze van wordt genoten. Het is een ethos waarin de enkeling zich ondergeschikt maakt aan de belangen van de vermeerdering van zijn kapitaal; zich onderschikt aan de cyclus van sparen, investeren, kapitaaluitbreiding, winst maken, sparen, etc.

Rationalisering

Het is juist, dat van Holthoorn, nadat hij heeft gepoogd Webers studie *Die protestan-*

tische Ethik und der Geist des Kapitalismus toe te lichten bij rationaliteit en rationalisering(sprocessen) uitkomt. In de beide paragrafen 'Rationalisering en arbeidsmoraal' en 'Arbeidsmoraal en rationaliteit' wil hij ons iets ervan en zijn samenhang met het moderne arbeidsethos duidelijk maken. Waren we niet zo gelukkig met Van Holthoons weergave van de 'P.E.', we zijn dat ook niet met betrekking tot zijn 'weergave' van rationaliteit. Niet altijd wordt duidelijk of hij Max Webers opvattingen weergeeft, of dat hij zijn eigen ideeën spuit. Een tweede veel groter bezwaar van ons is dat hij de koppeling rationaliteit-arbeidsethos niet kan maken, en blijft steken in een oppervlakkig verhaal over een kosten-baten analyse van de huidige arbeidsmoraal.

Op diverse plaatsen in zijn oeuvre laat Weber zich uit over rationaliseringsprocessen. Het is mogelijk en juist, zo denken wij, om al zijn godsdienstsociologische studies te interpreteren als exploraties van (het unieke, westerse) rationaliseringsproces(sen). Veel Weberkenners en exegeten zijn het er over eens, dat rationaliteit (Rationalismus, Rationalisierung, Rationalität, rationality) bij hem drie hoofddimensies heeft. Minder eens zijn ze het over de preciese inhoud⁸.

Wij zullen ons richten naar de inzichten van Johannes Weiss, ontleend aan zijn studie *Webers Grundlegung der Soziologie*⁹. Temeer daar het ons in dit kader niet zinvol leek, zo dat al mogelijk is, een eigen analyse te maken van al de aspecten van Webers opvattingen met betrekking tot rationalisering¹⁰.

Weiss stelt: *'Max Weber spricht von Rationalität und Rationalisierung in zumindest dreifachen Sinne, und zwar von Rationalität 1. im Sinne der empirischen Wissenschaften, 2. in der Sinninterpretation und 3. in der Ethik'*¹¹.

'Rationaliteit 1' vindt zijn voltooiing in de moderne (natuur-)wetenschap zoals wij die kennen, waarin wiskunde en het rationele experiment een niet meer weg te denken plaats innemen. Ook de toepassing van wetenschappelijke inzichten op sociaal-cultureel terrein, in ons geval modern-kapitalisme en de moderne bureaucratie behoren ertoe.

'Rationaliteit 2' is het consequent en systematisch doordenken van gegeven uitgangspunten (van levensbeschouwelijke aard), en zowel het blootleggen van de uiterste grondbeginselen als het nagaan van de uiterste consequenties. Voorbeelden van deze rationaliseringsprocessen zijn te vinden in de ontwikkelingen van rechtssystemen en theologische stelsels. 'Theologie' bijv. zegt Max Weber is *'Rationalisierung religiösen Heilsbesitzes'*.

'Rationaliteit 3' is, zoals al aangeduid, een ethische. Deze stoelt op de gedachte van de enkeling als bron van zedelijk handelen. Voorbeelden van rationaliteit 3 zijn voor Weber de joodse profeten en de *'innerweltliche Askese des puritanischen Protestantismus'*: *'... die Auffassung des wachen individuellen Selbstbewusstseins als eigentlicher Instanz sittlichen Handelns'*¹².

Wanneer we nu met deze drie dimensies van de Weberse rationaliteit, -die natuurlijk niet discrete zijn, maar elkaar over en weer raken, in elkaar overlopen en met elkaar in onderlinge spanning staan- het opstel van Van Holthoon nog eens lezen, dan kan ons een licht gevoel van twijfel bekruipt, namelijk of hij rationaliteit wel volledig begrepen heeft.

Voor Van Holthoon heeft het 'rationalisme' twee hoofdmomenten. Hij schrijft, en nu citeren wij: *'1. Het rationalisme heeft een regelend karakter. Het verplicht mensen voorschriften precies na te volgen. 2. Deze voorschriften hebben een onverbidde systematiek. Zij constitueren een orde, die het leven een grote mate van voorspelbaarheid geeft'*¹³

Hij voegt daar nog aan toe: *'Rationalisering is dus niet -althans niet in de eerste plaats- uitkomst van een zucht naar waarheid, waardoor de natuur en de plaats van het menselijk leven daarin verklaard wordt'*¹⁴. Niet enkel deze passage maar ook verdere lezing doet vermoeden dat Van Holthoon vooral weet heeft van dit aspect van rationaliteit:

het orde, systematiek, regelmaat en berekenbaarheid uitdrukken. In dezelfde richting

wijst ook zijn (consequent) gebruik van de adjectieven 'rationeel' en 'irrationeel'. Rationeel treffen we aan in de samenstelling met gedrag, 'regelstructuur', 'universele orde', 'moraal' enz. Irrationeel komt voor in de samenstellingen 'irrationele drijfveren' en 'irrationeel geweld'.

Bij de typering van het rationaliteitsbegrip van Weber schiet hij dus tekort. De vraag die vervolgens bijna als vanzelfsprekend rijst: hoe maakt Van Holthoon de koppeling rationaliteit-arbeidsethos? (zie bijv. ook de hoofdstukjes boven de beide paragrafen: 'rationalisering en arbeidsmoraal' en 'arbeidsmoraal en rationaliteit'). Mogelijk overbodig, maar voor alle duidelijkheid zij hier nog eens simpel en dus (te?) sterk vereenvoudigd gezegd waarom Van Holthoon dit dient te doen. De protestantse ethiek die voortkomt uit twee zelfstandige richtingen, die ook als zijn dragers fungeren: calvinisme en doperse bewegingen, wordt gekenmerkt door de *'methodische Lebensführung'*. Daarnaast kan, door zijn 'interne dynamiek' het moderne kapitalisme gevat worden met de aanduiding *'Geist des Kapitalismus'*. Beide zijn zowel onderdeel als motor van het unieke westerse rationaliseringsproces. Er bestaat tussen aspecten van beide aanrakingspunten die zeer goed in elkaar passen en elkaar versterken: *'Wahlverwandschaft'*, selectieve affiniteit. De uitkomst is verbijsterend: het ascetische beroepsethos in een onttoverde wereld:

*'Der Puritaner wollte Berufsmensch sein, -wir müssen es sein. Denn indem die Askese aus den Mönchszellen heraus in das Berufsleben übertragen wurde und die innerweltliche Sittlichkeit zu beherrschen begann, half sie an ihrem Teile mit daran, jenen mächtigen Kosmos der modernen, an die technischen und ökonomischen Voraussetzungen mechanisch-maschineller Produktion gebundenen, Wirtschaftsordnung erbauen, der heute den Lebensstil aller einzelnen, die in dies Triebwerk hineingeboren werden - n i c h t nur der direkt ökonomisch Erwerbstätigen-, mit überwältigendem Zwange bestimmt und vielleicht bestimmen wird, bis der letzte Zentner fossilen Brennstoffs verglüht ist. Nur wie 'ein dünner Mantel, den man jederzeit abwerfen könnte', sollte nach Baxters Ansicht die Sorge um die äussern Güter um die Schultern seiner Heiligen negen². Aber aus dem Mantel liess das Verhängnis ein stahlhartes Gehäuse werden. Indem die Askese die Welt umzubauen und in der Welt sich auszuwirken unternahm, gewannen die äussern Güter dieser Welt zunehmende und schliesslich unentrinnbare Macht über den Menschen, wie niemals zuvor in der Geschichte. Heute ist ihr Geist -ob endgültig, wer weiss es? - aus diesem Gehäuse entwichen. Der siegreiche Kapitalismus jedenfalls bedarf, seit er auf mechanischer Grundlage ruht, dieser Stütze nicht mehr.'*¹⁵

Wat is hiervan nu terug te vinden bij Van Holthoon? Een duidelijke verbinding maakt hij niet. Wel schildert hij de moderne kapitalist en de moderne bureaucraat die gekenmerkt worden door 'mechanisch' gedrag. Vervolgens heeft hij het over het ontstaan van de 'universele. rationele orden', die, met de gevolgen daarvan, Weber somber zouden hebben gestemd. Inderdaad is er bij Max Weber bij tijd en wijle sprake van een sombere stemming. In diverse geschriften en redevoeringen is dit pessimisme terug te vinden. Ook in de 'P.E.' treffen we het aan:

*'Niemand weiss noch wer künftig in jenem Gehäuse wohnen wird und ob am Ende dieser ungeheuren Entwicklung ganz neue Propheten oder eine mächtige Wiedergeburt alter Gedanken und Ideale stehen werden, o d e r aber -wenn keins von beiden- mechanisierte Versteinerung, mit einer Art von kramphafem Sich-wichtig-nehmen verbrämt. Dann allerdings könnte für die 'letzten Menschen' dieser Kulturentwicklung das Wort zur Wahrheit werden: 'Fachmenschen ohne Geist, Genussmenschen ohne Herz: dies Nichts bildet sich ein, eine nie vorher erreichte Stufe des Menschentums erstiegen zu haben'.*¹⁶

Veel commentatoren neigen er evenals Van Holthoon toe, dit pessimisme te benadrukken.

In Webers visie op de westerse rationaliteit ontmoeten we echter ook de religieuze enkeling die ethisch stelling neemt ten opzichte van de hem omringende wereld. Volgens de eerder genoemde Weiss: *'Weber fand dass es in der Konsequenz der 'rational-ethischen Prophetie' der jüdisch-christlichen Tradition liege, alle gleichsam 'natürlich' vorgegebenen sozialen Ordnungen zumindest als nur relativ verbindlich anzuerkennen, wenn nicht: sie zu verwerfen'*¹⁷. Zo kan religie van een van de status quo bevestigende kracht tot een revolutionaire worden¹⁸. Voor Weber zijn de joodse profeten het voorbeeld bij uitstek, evenals de puriteinen. Over deze extra dimensie die volgens Weber in de onttoverende joods-christelijke religie besloten kan liggen spreekt Van Holthoon in het geheel niet.

Besluit

Ook de vruchtbaarheid van Webers studies voor de discussie over het arbeidsethos en de veranderingen daarin blijken niet uit Van Holthoons stuk. Mede daardoor levert zijn artikel geen nieuwe inzichten op voor de (hedendaagse) discussie over verandering in het arbeidsethos. Een discussie die aan het einde van de jaren zestig in gang werd gezet door de cultureel-anthropoloog Marshal Sahlins in zijn uit 1968 stammende artikel *La première société d'abondance*¹⁹. Vooral door E.F. Schumacher heeft deze discussie aan betekenis gewonnen met zijn boek *Small is beautiful*²⁰. Een discussie die in Nederland werd gevoerd door o.a. B. Goudzwaard in zijn studie *Kapitalisme en vooruitgang*²¹, en die zeer recentelijk een nieuwe impuls heeft gekregen door het nieuwe boek van Hans Achterhuis *Arbeid, een eigenaardig medicijn*²².

Van Holthoon eindigt zijn artikel met de volgende conclusie: *'Toegepast op de arbeidsmoraal betekent deze overweging het volgende: Weber heeft de irrationele drijfveren van onze arbeidsmoraal blootgelegd. Deze analyse heeft ons de mogelijkheid gegeven ons af te vragen of de baten van deze moraal wel opwegen tegen de kosten ervan. Persoonlijk denk ik, dat de kosten te hoog zijn en dat een bijstelling van de regels zal leiden tot een menselijker, wat meer leefbare wereld'*²³.

Tegen de persoonlijke opvattingen van Van Holthoon hebben we geen enkel bezwaar, maar maar van Webers analyse blijft op deze manier weinig over. Daaruit kunnen we nu juist leren dat het arbeidsethos zowel diep verankerd is in de westerse cultuur als een bijna onmisbaar onderdeel is geworden van de economische structuur.

Verandering van de arbeidsmoraal is geen kwestie van het eenvoudigweg afwegen van kosten en baten. Ook een discussie -hoe onontbeerlijk op zichzelf ook- is ontoereikend. Wat in de discussie aan verandering van waarden in het arbeidsethos tot stand wordt gebracht, wordt voortdurend vanuit economische gezichtspunten weer teruggedraaid. Een mooi voorbeeld hiervan vonden we in twee opeenvolgende nummers van het weekblad *Intermediair*. De ene week mag de grote criticus van het huidige arbeidsethos, Hans Achterhuis, uitleggen wat er zo al mis is met onze arbeidsmoraal, en de volgende week wordt er geopend met een artikel over MANS: een nieuwe opvatting over bedrijfsmanagement, waarin gepleit wordt voor een opvoering van de arbeidsmotivatie in verband met onze concurrentiepositie t.o.v. Japan en de USA²⁴. Bijna vanzelfsprekend wordt in het tweede artikel in het geheel niet ingegaan op de door Achterhuis gestelde problemen, omdat die vanuit de economische problematiek als *'Spielerei'* worden beschouwd.

Vanuit een Weberse optiek kan een verandering in het arbeidsethos tot stand komen wanneer 'profeten' er in slagen bij die lagen van de bevolking hun aanhangers te vinden, die sociaal, cultureel en economisch belangrijke posities innemen. Dat is te zeggen, zover veranderingen al door bewuste processen tot stand kunnen worden gebracht.

NOTEN

1. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie (G.A.R.)*, Tübingen, 1920.
2. *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1904/05) en *Die protestantische Sekten und der Geist des Kapitalismus* (1906); beide zijn in de G.A.R. te vinden.
3. *Groniek* november 1983, nr. 85.
4. F.L. van Holthoon, *Max Weber en de arbeidsmoraal*.
5. '...als zweiter *selbständiger* Träger protestantischer Askese neben dem Calvinismus das *Taufertum* und die aus ihm im Laufe des 16. und 17. Jahrhunderts direkt oder durch Aufnahme seiner religiösen Denkformen hervorgegangen Sekten der *Baptisten*, *Mennoniten* und, vor allem, der *Quaker*.' G.A.R. I, p. 150 e.v..
6. G.A.R. I, p. 158. Het is daarom onterecht dat Van Holthoon stelt '...dat Weber zich als het hem uitkwam, niet aan zijn eigen 'verklaring' hield. Wanneer hij wil aantonen dat de protestantse secten in Amerika aldaar de ontwikkeling van het kapitalisme bevorderd hebben, speelt de predestinatieleer geen enkele rol in zijn verklaring'. *Groniek*, p. 18.
Inderdaad speelt de predestinatieleer hier geen rol, omdat Weber de protestantse secten, m.n. baptisten en Quakers, beschouwt als vertegenwoordigers van de doperse bewegingen. Hierbij is in het geheel geen sprake van ad-hoc verklaringen zoals Van Holthoon suggereert.
7. G.A.R. I, p. 162 e.v..
8. Vergelijk bijv.: Reinhardt Bendix, *Max Weber, an intellectual portrait*. Londen, 1977. p. 278, noot 33 en: Wolfgang Schluchter, *Rationalismus der Weltbeherrschung*, Frankfurt a. Main, 1980.
9. Joh. Weiss, *Max Webers Grundlegung der Soziologie*. München, 1975.
10. Voor wie één en ander nog eens wat uitgebreider wil nalezen: in de gemakkelijk verkrijgbare bundel over Max Weber onder redactie van H.P.M. Gaddijn staat een opstel van J.M.M. de Valk: 'Webers karakteristiek van de moderne samenleving'. Ook hij maakt gebruik van het schema van Weiss.
11. Weiss, o.c.. p. 137.
12. o.c.. p. 138.
13. *Groniek*. p. 22.
14. o.c.. p. 22.
15. G.A.R. I, p. 203 e.v..
16. o.c.. p. 204.
17. Weiss, o.c.. p. 135.
18. Zie hiervoor in het bijzonder de 'Zwischenbetrachtung' in de G.A.R. I, pp. 536-573.
19. Marshal Shalins, 'La première société d'abondance', in: *Les temps modernes*, oct. 1968, nr. 268, pp. 641-680. Een uitgebreidere, engelse versie is te vinden onder de titel 'The original affluent society' in: Marshal Sahlins, *Stone age economics*, Londen, 1974.
20. E.F. Schumacher, *Small is beautiful*, Londen, 1973; in een nederlandse vertaling, verschenen bij Ambo Baarn: *Hou het klein*.
21. B. Goudzwaard, *Kapitalisme en vooruitgang*. Assen, 1976.
22. H. Achterhuis, *Arbeid een eigenaardig medicijn*. Baarn, 1984.
23. Van Holthoon, o.c.. p. 24.
24. Zie *Intermediair*. 20e jaargang, nr. 8 en 9.